

L'EXPANSIÓ DEL SUBIMPERIALISME BRASILER: LA POLÍTICA D'INTEGRACIÓ DEL GOVERN DE LULA A AMÈRICA LLATINA

Mathias Luce
02/02/2009
CEPRID/Patria Grande

1. Introducció

Amèrica Llatina a l'alba del segle XXI experimenta un nou període d'ascens del moviment de masses després del reflux provocat per la ofensiva neoliberal de la dècada dels 90. Un dels elements que reuneix aquesta polsegosa de mobilitzacions i rebel·lions a través del continent, fent que elles formin una mateixa onada de descontentament social, són les demandes dels pobles en lluita pel control social dels recursos naturals.

Avui, quan es proliferen crítiques cap a la política externa de l'Estat brasiler -en qüestions com la ocupació militar d'Haiti, l'aliança amb el govern Bush en el tema de l'etanol i el recolzament a l'exportació de capitals d'empreses brasileres -apropiant-se del producte excedent de les nacions veïnes, com Petrobras a Bolívia- és fonamental reprendre la tesis de Ruy Mauro Marini sobre el subimperialisme. Aquesta tasca és necessària tan per desvetllar la dinàmica actual de les relacions de poder en el sistema regional llatinoamericà, com per definir una estratègia conseqüent per l'esquerra socialista al continent.

2. La Teoria del Subimperialisme

El concepte de subimperialisme és resultat de l'esforç teòric de Marini en pos d'impulsar "la superació de l'enfocament merament institucional -i freqüentment, jurídic-preponderant en els anàlisis de la política exterior llatinoamericana, motivant els estudiosos a investigar les seves determinacions econòmiques i de classe".

Entre els seus escrits de 1965 als anys 90, potser les definicions més sintètiques de Marini pel subimperialisme siguin les que es troben en les cites de sota:

El subimperialisme correspon a l'expressió perversa de la diferenciació soferta per l'economia mundial, com a resultat de la internacionalització de l'acumulació capitalista, que va contraposar a l'esquema simple de la divisió del treball -cristallitzat en la relació centre-perifèria, que preocupava a la Cepal- un sistema de relacions molt més complexe. En ell, la difusió de la indústria manufacturera, elevant a la composició orgànica mitjana nacional del capital, és a dir, la relació existent entre mitjans de producció i força de treball, li dóna lloc a subcentres econòmics (i polítics), dotats de relativa autonomia, tot i que es mantinguin subordinats a la dinàmica global imposada pels grans centres.

Hem definit, en una altra oportunitat, al subimperialisme com la forma que assumeix l'economia depenent al arribar a l'etapa dels monopolis i el capital financer. El

subimperialisme implica dos conceptes bàsics: per una banda, una composició orgànica mitjana en l'escala mundial dels aparells productius nacionals, i per altra banda, l'exercici d'una política expansionista relativament autònoma, que no només s'acompanya d'una major integració al sistema productiu imperialista sinó que es manté en el marc de l'hegemonia exercida per l'imperialisme a escala internacional.

La gènesi del concepte de subimperialisme deriva de l'anàlisi de Marini sobre el turbulent període de la història brasilera que van ser els quinze anys esdevinguts entre 1950 i 1964, quan l'agudització de la lluita de classes i la crisi del procés d'industrialització van generar tensions disruptives en el sí del capitalisme brasiler, desembocant a l'esdeveniment polític-militar de 1964 i el començament d'una nova fase, el subimperialisme. És "la polèmica sobre l'existència o no de problemes de realització en l'economia brasilera i la solució permesa pel cop d'Estat del 64 que permet a Marini establir el concepte de subimperialisme".

La teoria del subimperialisme es recolza en el fonament de que les relacions entre el capitalisme dominant i l'economia dependent impliquen una transferència de valor de la segona cap a la primera, portant a les burgesies de subcentres com Brasil a emprar la superexplotació del treball i la conquesta d'una esfera d'influència pròpia, on tinguin una hegemonia regional com a mecanisme de compensació del producte excedent que se'ls escapa de les seves mans.

Identificant una crisi de realització en l'economia brasilera dels anys 60, Marini va observar el rol complert per l'Estat i el mercat extern com a sortida per les contradiccions posades a la reproducció del capital en l'economia dependent. Ambdós mecanismes passaven a complir amb una funció com a factors de realització del capital. La importància adquirida pel mercat extern en la realització del capital de la indústria manufacturera va ser observada a través del coeficient de les exportacions en l'ingrés de determinades branques industrials.

Quan al paper de l'Estat en la realització, els indicadors utilitzats van ser la participació de l'Estat en la taxa d'inversió i la política de promoció a les exportacions. Quan va analitzar el tema de la realització del capital, Marini va examinar les dues maneres d'obtenció de guanys extraordinaris -la renda diferencial i la plusvàlua extraordinària-. Avui dia, noves formes emmarquen aquests factors en l'ímpetu dels capitalistes per ampliar les sumes de valor acumulat.

En aquest article, argumentem que la internacionalització d'empreses brasileres correspon a una represa del subimperialisme, sota noves formes, a partir de l'expansió del capitalisme brasiler sota comandament de les seves grans empreses que recolzades en l'Estat, s'apropien de la plusvàlua produïda en les nacions sud-americanes, fent del continent una esfera d'influència privilegiada per la inserció del capitalisme de la potència regional sud-americana en la mundialització del capital.

Conforme ha argumentat la literatura incipient sobre multinacionals brasileres, el camí de la internacionalització correspon a una estratègia de supervivència de les companyies davant el doble canvi que ha afectat l'economia brasilera i el capitalisme mundial. En l'àmbit de la primera, l'obertura comercial i financera va exposar la burgesia brasilera a la competència externa, sense la protecció que els subministraven els aranzels. En el terreny internacional, la reestructuració productiva i la configuració financera de l'anomenada governança corporativa van afiançar l'emergència d'un nou patró d'acumulació i reproducció del capital, el compliment exitós del qual es va imposar com a

imperatiu als capitalistes que desitgin realitzar la plusvàlua apropiada.

El patró d'acumulació emergit de la mundialització del capital exigeix la conquesta d'avantatges d'escala, el control de xarxes de comerç i distribució en diferents mercats, entre altres avantatges competitius -sense els quals tota gran empresa tendeix a sucumbir en el seu propi mercat d'origen-. La història econòmica recent demostra la quantitat d'empreses que han estat absorvides per corporacions del capitalisme dominant després de no haver aconseguit adaptar-se al patró de competència vigent. Per altra banda, el diagnòstic de les majors empreses brasileres evidencia un element fonamental pel nostre debat: aquelles que van mantenir la seva posició dominant sense que fossin absorbides per grups del capitalisme central són generalment les mateixes que han iniciat una estratègia expansionista per convertir-se en multinacionals.

Si l'expansió multinacional ha assumit condició de relleu en el patró vigent d'acumulació, ella també representa una dimensió fonamental del procés de reproducció ampliada del capital que li correspon. Complir amb els requisits que assegurin marges de guanys superiors als dels seus competidors de manera que es faci prosseguir el cicle expansiu sobre una nova magnitud de valor ens condueix al tema de la realització del capital i, a més, a la qüestió del subimperialisme en l'actualitat.

En la fase en que hem entrat de la mundialització del capital, una realitat nova consisteix en que els països semiperifèrics també s'han transformat en emissors d'inversions directes a l'exterior, assumint el 10% del total a començaments dels anys 2000. La UNCTAD ha començat a mesurar la IED (Inversió Estrangera Directa) dels "països emergents" i ha agrupat les 50 majors multinacionals d'aquesta categoria de països. Entre elles, tres multinacionals brasileres figuren a la llista: Petrobras, Vale i Gerdau. Però, més important encara que identificar la posició de les multinacionals brasileres al ranking de les firmes semiperifèriques serà demostrar el lloc assumit per Amèrica del Sud en l'estratègia expansionista d'aquestes companyies -especialment la importància que tenen els actius incorporats de les economies veïnes de Brasil per la conquesta d'avantatges competitius que serveixin de sostén per la realització dels capitals de les empreses del capitalisme brasiler-, mentre es subordina les nacions sud-americanes a una divisió regional desigual del treball hegemnitzada pel nou subimperialisme.

3. A l'Amèrica del Sud: esfera d'influència de les multinacionals brasileres en el nou subimperialisme

Tot seguit, farem l'examen de l'expansionisme del capitalisme brasiler a Amèrica del Sud a través d'operacions de fusió i adquisició i d'exportació d'inversions. S'examinaran els casos involucrant les economies de MERCOSUR i els països andins on es verifica major presència d'interessos de grans empreses de capital brasiler. Analitzarem, a més, altres pràctiques que configuren relacions subimperialistes en l'actualitat i que poden estar jugant un rol rellevant en la preservació dels interessos de la gran burgesia interna agrària i industrial de Brasil.

Uruguai

En anys recents, s'ha registrat una intensa desnacionalització de l'economia uruguiana mitjançant l'adquisició de terres i de nombroses plantes frigorífiques per grups estrangers. La transferència d'amos que afecta a la cadena càrnica a Uruguai va dur a que més del

50% de les exportacions del sector passessin per mans de capitals estrangers. En aquest procés, grups brasilers són actors principals.

En l'últim lustre, sis importants frigorífics van passar pel control de capitalistes brasilers. La operació inaugural en aquesta onada d'adquisicions va ser la compra del 75% del control de PUL SA per l'empresari Ernesto Correa, al 2003. Al 2006, el grup Bertin va absorbir el frigorífic Canelones. Però el cas més agut ha estat l'expansió de Marfrig a Uruguai. També al 2006, va incorporar els actius dels frigorífics Tacuarembó i Elbio Pérez Rodríguez per, respectivament, US\$ 35 i 25 milions. L'any següent va comprar per US\$ 26 milions el frigorífic La Caballada, i finalment, el Colonia, com a part d'una operació estimada en US\$ 266,8 milions, de la que va formar part la compra de tres plantes argentines que, com el Colonia, pertanyien a l'empresa Quickfood.

Així, a través de quatre adquisicions entre 2006 i 2007, el Marfrig va ser alçat al lloc de major exportador de carn d'Uruguai. Aquest canvi d'amos va dur a que l'empresa brasilera fos mencionada en l'informe del Ministeri d'Economia i Finances que conclou sobre la formació de cartel en el sector càrnic. Segons el document, només el Marfrig controla 1/3 part de la feina en l'agroindústria d'Uruguai! Avui, el 85% del territori del país es destina a l'activitat pastoril. L'agroindústria, principal activitat econòmica, comporta el 60% de les exportacions totals. D'aquest total, només la pequària -fonamentalment la bovina- genera el 25% del valor exportat, ocupant el lloc de major relleu en la condició de primera font de divises en l'economia nacional.

Què ens han d'ensenyar les dades d'aquí dalt? El fet de que un grup estranger com el Marfrig concentri 1/3 de la feina realitzada és indicador de la grandesa de la transferència de valor cap a l'exterior que es va cometre sobre la primera activitat productiva d'Uruguai. S'ha d'afegir un altre fet. A més del valor produït en l'agroindústria i apropiat per les empreses brasileres, hi ha la renda de la terra extreta pels nous propietaris, que han anat comprant abaix preu nombroses hisendes dels capitalistes locals, que es troben en posició de desavantatge davant oligopolis com Marfrig i Bertin.

Des del punt de vista de la reproducció ampliada el capital dels frigorífics brasilers -i, a més, de la seva realització-, la presència al país oriental materialitza diferents objectius de les estratègies internacionals de les firmes en anàlisi. Primer, en la lluita per la competitivitat en el mercat internacional aquestes empreses persegueixen avantatges en escala. Per això, es torna necessari ampliar les reserves de carn a la seva disposició. En segon lloc, un cop que Uruguai és reconegut com a país lliure de febre aftosa, tenir allí instal·lada una base exportadora és un fet imperiós a les empreses que desitgen accedir a mercats com EUA. Tercer, les exportacions de carn sortint d'Uruguai obtenen major usufructe de la Cota Hilton de la Unió Europea.

El cas de Marfrig a Uruguai és un exemple notable d'una branca on la gran burgesia interna agrària i industrial de Brasil va aconseguir mantenir la seva posició d'oligopoli avançant sobre la frontera amb la represa del subimperialisme.

Argentina

Comparativament a Brasil, Argentina va sofrir les conseqüències del neoliberalisme de forma molt més aguda que el seu veí regional, doncs els seus governs van anar molt més al fons amb les polítiques privatitzadores i d'obertura comercial i financera, portant l'economia del país a la fallida al 2001. Històricament rival de Brasil en la disputa per

l'hegemonia del Con Sud, el capitalisme argentí ha passat del 2001 fins avui per nombroses operacions de fusió i adquisició que van canviar actius estratègics de la burgesia argentina per grans empreses brasileres.

Si el valor de les operacions és indicador de la magnitud dels negocis, s'ha d'afegir que estem parlant d'empreses estratègiques en la seva majoria. Petrobras va assumir el control de Pecom i va fer incorporar una part important del botí d'YPF. L'empresa de ciment Loma Negra és la major indústria de la branca en el país, responsable de la meitat de la producció nacional. Swift Armour era el major frigorífic argentí en operació, en una economia on l'agro representa parcel·la expressiva del PNB. Aquí s'ha de fer notar una altra consideració. La operació de compra del Swift Armour pel grup brasiler FRIBOI va comptar amb un préstec de US\$ 80 milions del BNDES de Brasil (Banc Nacional de Desenvolupament Econòmic i Social), inaugurant la línia de recolzament a la internacionalització d'empreses brasileres creada pel govern de Lula.

Aquestes inversions realitzades per grans empreses brasileres a Argentina l'estan transformant en una important plataforma per projectar capitals brasilers. Aquest procés de transferència de sectors importants de l'economia argentina pel control d'empreses brasileres, lligat a al reversió dels anteriors saldos comercials positius que Argentina obtenia amb Brasil al MERCOSUR va dur a que les autoritats de la segona major economia del Con Sud passessin a protestar en relació als beneficis reals generats pel bloc.

Aquest context va reforçar la desconfiança argentina respecte les pretensions hegemòniques de Brasil, el que es va materialitzar en el cas litigiós entre els governs d'Argentina i Uruguai per compte de la instal·lació de fàbriques de cel·lulosa a la frontera entre els dos països. La reaparició de desconfiances per part de les autoritats argentines és font de preocupació de la diplomàcia brasilera, tal com revela la correspondència diplomàtica: "Les últimes setmanes, amb la venda de Loma Negra, una de les majors i més tradicionals empreses argentines, per Camargo Correa, s'ha reobert el debat entorn al risc de la desnacionalització industrial, de la 'invasió brasilera' i de les asimetries bilaterals. (...) Serà important el tractament públic de la qüestió de la creixent presència brasilera a Argentina, valorar el moviment que existeix en sentit contrari, en clara demostració de que Mercosur i l'aliança estratègica van generant un gran impuls econòmic intra-regional, valuós sobre totes les llums".

Paraguai

El xoc de l'expansionisme brasiler amb el Paraguai té orígens remots en la Guerra de la Triple Aliança, que va perjudicar la població de la nació guaraní i va resultar en la pèrdua de dimensions considerables del territori del país. En el sentit estricte del concepte de subimperialisme, però, va ser durant la dictadura militar brasilera que l'economia industrial de la potència regional sud-americana, en l'afany d'assegurar-se fonts de matèries primes i energia en l'exterior va dur a terme la penetració subimperialista sobre Paraguai.

Des d'aquell període, el Tractat d'Itaipú se'ns presenta fins avui com la principal qüestió del subimperialisme brasiler al Paraguai. Segons Ricardo Canese, hi ha quatre problemes centrals en el que fa referència a Itaipú: (1) la prohibició establerta pel Tractat a que Paraguai vengui a altres economies -més enllà de Brasil- l'excedent energètic dins de la part que li correspon; (2) l'incompliment sistemàtic a la norma d'alternança en la gestió de l'empresa Itaipú binacional, responsable per la operació de la usina; (3) els preus per sota

del valor de mercat pagats per Brasil per l'energia excedent que Paraguai li destina; (4) el deute que Paraguai va contraure amb Brasil en el moment de la construcció de la represa i la usina d'Itaipú -deute que va créixer substantivament per compte d'altres taxes d'interès practicades-.

Autoritats brasileres han manipulat el debat sobre les relacions brutalment desiguals en l'exploració del potencial hídric paraguaià. És comú que responsabilitzin exclusivament a la dictadura de Stroessner pels temes firmats en el tractat, com si el règim militar brasiler i els govern que el succeïren no fossin co-responsables per aquesta situació d'intercanvi desigual i subordinació del poble paraguaià a les necessitats energètiques del capitalisme brasiler. Durant la campanya electoral de Lugo, l'assessor de Lula per a assumptes internacionals, Marco Aurelio García, va evidenciar aquest tipus de pensament, per exemple quan va declarar: no podem canviar així un tractat firmat al 1973. La reivindicació està mal plantejada, legal i políticament [...] és fàcil pel Paraguai atribuir al Brasil la responsabilitat dels problemes, però ells han de pensar en un projecte de desenvolupament.

A la par amb el tema relatiu a la usina d'Itaipú, la qüestió dels terratinents brasiguais és el segon aspecte més candent de les relacions Brasil-Paraguai. Des de mitjans del segle passat, un número creixent de brasilers es va establir en terres paraguaianes, buscant treball a la regió de l'alt Paraná i de Canideyú, en el cultiu de la soja i del cotó. Coneguts com a "brasiguais", aquest contingent assoleix la xifra de 380 mil habitants (10% aproximadament de la població paraguaiana). Actualment posseeixen 1,2 milions d'hectàrees, el que representa un 40% d'ambdós departaments i més del 80% de la soja local. Gràcies al bon desenvolupament d'aquesta producció, s'ha creat una classe de finquers de talla mitjana amb propietats rurals la mida mitjana dels quals és de 500 hectàrees, aquells que es van tornar els principals promotors de la modernització agrícola dels departaments sud-orientals.

Aquestes propietats posseeixen un pes considerable en el producte intern paraguaià. El major latifundista de Paraguai, el brasiguai Tranquilo Favero, estima que entre el 90 i el 95% de la soja del país està en mans de brasilers. Segons dades de la FAO referents a 2004, Paraguai va ser el tercer major productor de soja a Amèrica Llatina i el sisè en el món sencer, amb 3 milions i 584 mil tones. En el present, la soja és l'ítem principal de les exportacions i la seva producció estimada pel 2008 era de 7 milions de tones. Aquest total, amb el preu de la tona a US\$ 400, equivaldria a US\$ 2 mil milions, o sigui, de 60 a 70% de l'entrada de divises de l'economia.

Bolívia

Bolívia és el cas més emblemàtic que tradueix el subimperialisme brasiler en la seva fase actual. Durant 10 anys que han passat entre la creació de Petrobras Bolívia SA i el decret de nacionalització dels hidrocarburs del govern Evo Morales, la companyia brasilera es va afirmar en la condició de major empresa en activitat al país. Un factor decisiu ha estat que Petrobras va aconseguir conquerir un avantatge substancial sobre les petrolieres competidores. Gràcies a informacions privilegiades proporcionades per ex funcionaris de YPFB, reclutats per Petrobras, aquesta va arremetre els contractes d'exploració dels dos majors camps de gas del país -San Alberto i San Antonio-. De seguida, al 1999, va comprar les refineries bolivianes de Santa Cruz i Cochabamba, en societat amb l'argentina Pecom.

Quan Evo va arribar a la presidència, Petrobras tenia el 45,9% de les reserves provades i probables de gas i el 39,5% de les reserves de petroli, a més de controlar etapes de tota la cadena d'hidrocarburs (prospecció, explotació, refinament, distribució i comercialització). En l'activitat de refinament, l'empresa controlava el 100%, com a propietària integral de les dues refineries, després d'haver incorporat a Pecom. Fins al 2006, Petrobras va exportar gas bolivià a Brasil a preus bastant inferiors als del mercat. Els subministraments de gas bolivià van abastir les necessitats energètiques de la burgesia industrial de Sao Paulo, que va augmentar els seus guanys reduint els seus costos de producció amb tarifes àmpliament avantatjoses, mentre Petrobras va pagar royalties molt baixos en la xifra del 20%.

Durant la crisi interna instal·lada en ocasió de la Guerra del Gas, un comunicat de l'ambaixador brasiler a Bolívia deixa clar com la sobirania dels bolivians és esgrimida per la cobdícia de les multinacionals, inclús Petrobras: La dificultat en transformar en realitat de gran part de la població boliviana per la industrialització del gas natural resideix, justament, en la incompatibilitat entre l'execució dels projectes GTL i petroquímics -que requereixen inversions significatives- i les altres tres principals reivindicacions dels moviments populars que derrocaran el President Sánchez Lozada: evitar l'exportació d gas, augmentar la càrrega impositiva sobre les empreses d'hidrocarburs i dur a terme alguna mesura de nacionalització dels hidrocarburs. En perspectiva de la reforma de la Llei d'Hidrocarburs i de la realització del referèndum vinculant sobre el destí del gas, els resultats dels qual són imprevisibles, aparten, de moment, qualsevol decisió d'inversió.

L'alerta sobre la inestabilitat en el marc jurídic del país, dirigit a Petrobras, evidencia com la política d'integració regional sostinguda per l'Estat brasiler busca mantenir la llei de l'intercanvi desigual, per a benefici de les corporacions del capitalisme subimperialista. Sense la obtenció de guanys extraordinaris, cessarà la disposició per fer inversions.

El desenllaç resultant d'aquesta història recent és conegut. Tot i que les mesures preses després del decret de 2006 hagin millorat la participació de l'Estat bolivià en la renda provinent dels hidrocarburs, encara no ha ocorregut cap nacionalització efectiva del sector. Petrobras, juntament a altres companyies multinacionals, prossegueix acumulant altes taxes de guanys, pagant pel gas un preu encara inferior del que seria just.

Un altre terreny on s'expressen les relacions hegemòniques del capitalisme brasiler a Bolívia és el projecte de la hidrovía del Riu Madeira. Aquest riu cabdalós, que uneix aigües brasileres i bolivianes a l'Amazones, figura en el pla logístic de l'IIRSA com a alternativa de transport dels productes industrials de la Zona Franca de Manaus i de l'agro negoci del Centre-Oest brasiler, proporcionant un accés facilitat per les autopistes bolivianes que segueixen en direcció al Pacífic. El projecte de la hidrovía depèn de la construcció de quatre usines hidroelèctriques, que articulades en encluses permetrien la navegabilitat del Madeira per grans embarcacions de càrrega.

Sense comptar amb l'aprovació dels bolivians, el govern brasiler va concedir la llicència per la construcció de dues usines a l'estat de Rondonia, amb greus impactes estimats sobre l'ecosistema del riu, del qual en depenen milers de riberenys al Brasil i a la part boliviana del Madeira. En consonància amb la pressió del moviment popular en contra d'aquest projecte, Evo va formalitzar al Parlament Amazònic una moció de rebuig a les usines del riu Madeira.

No podríem finalitzar aquesta reflexió sobre el subimperialisme a Bolívia sense mencionar les seves implicacions per la qüestió agrària. És un fet conegut que existeixen prop de

200 mil brasilers en terres bolivianes (os brasivianos). Però, d'aquest contingent, amb prou feines 100 famílies de grans terratinents brasilers controlen el 32% de la producció boliviana de soja i el 35% de les exportacions del mateix producte.

Aquests interessos, incrustats principalment al departament de Santa Cruz, recolzen al governador de la província que lidera la sedició reaccionària de la Media Luna. Els latifundistes brasilers ja han comptat amb declaracions de recolzament de Brasília, que va condicionar uns préstecs del BNDES al govern bolivià a que es mantinguessin intocades les propietats d'aquells terratinents quan s'implementi el projecte de reforma agrària previst en la nova constitució.

Perú

La represa del subimperialisme brasiler a Amèrica del Sud arrossega el poble de Perú en dues vessants principals. Per una banda, assumint el control d'activitats extractives i industrials responsables per generar divises o que tenen un lloc estratègic en l'economia Peruana. Per altra banda, mitjançant l'apropiació de territori, en una nació diversa en pobles indígenes, les poblacions dels quals ara són objecte d'un episodi més d'usurpacions, sota l'impacte de l'explotació petrolera en àrees comunals, bé com per les obres que travessen les comunitats autòctones de l'Amazònia i dels Andes Peruans, com a part del projecte de corredors logístics d'IIRSA.

Perú és el país sud-americà on l'activitat minera presenta major densitat en el producte intern nacional. Des de la dècada de 1970, el sector miner respon per la meitat de les exportacions, assolint al 2004 el 55% del valor exportat. Els principals minerals comercialitzats a l'exterior són or, coure i el zinc. El país és el tercer productor de coure, zinc i estany del món. El principal productor de plata, el 4t de plom i el 5è major productor d'or.

A principis dels anys 90, sota Fujimori, es va iniciar la privatització del sector miner, amb la venda de mines i refineries estatals i l'estímul a inversions privades. Això va prosseguir amb Alejandro Toledo i, ara, amb Alan García, que s'aprofundí la desnacionalització i la concentració de l'economia Peruana per oligopolis estrangers. En anys recents, empreses del sector miner brasiler o consumidores de minerieries van passar al rol d'inversionistes que s'apropien d'actius privatitzats de l'economia del Perú.

Al 2004, Votorantim Metais (VM) ha comprat un consorci nipo-canadenc, la Refinaria de Zinc Cajamarquilla, empresa que havia sigut propietat de l'Estat abans de ser privatitzada al 1981. La refinaria va estar entre les 30 empreses peruanes més grans que van passar a mans de grups estrangers. Perquè se'n tingui una idea de la seva importància, la VM-Cajamarquilla es troba en el 3r lloc en el ranking de les 50 primeres empreses de metall-mecànica del Perú, a més de presentar un dels menors costos de producció del món en localització estratègica, a 25 km distant de la capital Lima. Després d'aquesta primera adquisició, VM va amplificar la seva presència al Perú a l'any següent, comprant el 24,9% del control de Companhia Minera Milpo, la quarta principal mineradora de zinc del país. Les dues operacions van projectar a VM com el 5è productor mundial de zinc. La finalitat principal d'aquestes inversions del Grup Votorantim al Perú és oferir matèria prima barata per les seves activitats industrials al Brasil.

D'acord amb la revista Exame, VM tenia el control del 61% de la producció de zinc del país andí, al 2005. Al 2004, la mega mineradora Vale va conquerir, amb el recolzament

de la diplomàcia brasilera, la concessió per explotar el jaciment de fosfats de Bayóvar, una de les més importants riqueses minerals del Perú, ubicada al litoral nord. En el contracte de privatització, Vale només pagarà US\$ 800 mil anuals en impostos i royalties, mentre podrà acaparar guanys nets estimats en US\$ 190 mil milions si es compleix la fita de producció mínima prevista fins al 2014. Tenint en compte que la inversió de la companyia en el projecte oscil·larà entre US\$ 250-300 milions, el marge de guanys serà de 633 a 760%. Addicionalment, la multinacional brasilera va obtenir, amb exclusivitat, un port franc a Bayóvar, extraient de la comunitat la possibilitat de generar receptes, per dret, del transport naval realitzat per l'empresa.

Al 2006, ha estat la vegada del Grup Gerdau de llançar-se a l'expansió de negocis al Perú. El grup brasiler va arremetre la privatització de la companyia estatal Siderperú -major siderúrgica del país, amb 2 mil empleats-, duta a terme al final del govern Toledo. Se li atribueix al president Lula un rol molt actiu perquè l'empresa brasilera aconseguís adquirir l'ex-estatal.

En un altre sector important, la branca del petroli, Petrobras és "l'empresa responsable per la més extensa àrea d'exploració al Perú", amb 7 lots petrolers. La subsidiària Petrobras Energía Perú SA opera al país des de 1993, tot i que les seves activitats s'hagin expandit considerablement després de la incorporació de Pecom, quan va assumir les instal·lacions de la ex petrolera argentina, que ja explotava un lot en la localitat de Talara, nord-est del país (lot 10). El 2005 Petrobras va invertir més de US\$ 50 milions al Perú i avui, tan sols d'aquell lot, extreu 13.000 barrils diaris, xifra que alça l'empresa al segon lloc de major productor del país, que produeix aproximadament 100 mil barrils diaris.

Petrobras és una entre les companyies que han vingut prospectant petroli a l'Amazonia Peruana, on viuen pobles indígenes en situació d'aïllament voluntari. En aquest moment, comunitats indígenes del Nord Peruà es troben mobilitzades contra una sèrie de decrets del govern Alan García, qui va autoritzar activitats exploratòries en territoris comunals. L'ètnia Asheninka, que viu a la regió de l'Alt Juruá ha protestat recentment contra Petrobras, que va obtenir del govern peruà la llicència per explorar petroli en el territori habitat per aquest poble original.

Equador

Així com a Bolívia, l'economia a Equador té per base fonamentalment les exportacions d'hidrocarburs. Avui, el petroli és responsable d'1/3 dels ingressos de l'Estat. Al 2004, el petroli cru va respondre aproximadament al 56% de les exportacions totals del país. Entre 1972 i 1980, aquesta xifra arribarà al 62%, mentre la participació del petroli en el PNB assolí els 62,4% al 1985. Al 1992, el govern va promoure la sortida d'Equador de la OPEP. Un procés de privatització del sector dels hidrocarburs va començar i la legislació ambiental va ser flexibilitzada, de tal manera que va permetre una major embestida sobre els dipòsits de petroli de l'Amazònia equatoriana.

És en aquest context que Petrobras ha iniciat les seves operacions al país. L'arribada de Petrobras a Equador es va dur a terme a través de la incorporació, al 202, dels actius de Pecom, incloent les concessions dels blocs petrolers 18 i 31. Petrobras opera el Bloc 18 i el Camp adjacent Palo Azul, a la regió Amazònica Equatoriana, de forma il·legal i provocant milionaris perjudicis econòmics a l'Estat, al haver comprat fa quatre anys les accions de Pecom Energia, equivalents al 70% de drets al Bloc 18, sense autorització del

Ministeri d'Energia i Mines, i més greu encara, al haver firmat un conveni de venda del 40% de participació amb la companyia japonesa Teikoku Oil el 24 de gener de 2005 a Buenos Aires, sense tenir cap dret contractual sobre les citades àrees petrolieres" (Fernando Villavicencio).

Més enllà de formalitats, els blocs passats al control de Petrobras presenten problemes d'ordre més agut. El Bloc 31 es troba en ple Parc Yasuní, una de les àrees de major biodiversitat del món, a l'Amazònia equatoriana, on l'exploració d'activitats econòmiques és objecte de conflictes al voltant de diferents branques de la legislació d'Equador (lleis d'hidrocarburs versus lleis ambientals) i on principalment resideixen pobles indígenes en aïllament voluntari, que seran afectats per l'activitat petroliera, sense mencionar els greus danys ambientals implicats. Tot i això, Petrobras va tirar endavant els seus plans d'explorar el bloc 31.

Els mitjans utilitzats per obtenir autorització mereixen alguns comentaris. En l'interregne entre la caiguda de Gutiérrez i l'elecció de Correa, el Ministeri de Medi Ambient va correspondre a les pressions populars i va ordenar la suspensió de les activitats de Petrobras a Yasuní. En reacció, el president Lula va transmetre el seu descontentament per la decisió del govern interí d'Alfredo Palacio. La disputa sembla que va arribar al final després de que el ministre Celso Amorin hagués viatjat a Quito per resoldre el litigi. En un telegrama de l'ambaixada de Brasil a l'Equador eren relatats els compromisos assumits a la reunió: Del costat equatorià: facilitar el diàleg per superar les dificultats enfrontades per Petrobras per explorar petroli al Bloc 31. Providència a ser presa per la cancelleria equatoriana: procurar restablir entre el Ministeri d'Ambient d'Equador i Petrobras un diàleg productiu i consistent per superar les divergències que impedeixen la continuïtat de les operacions d'exploració de petroli al Bloc 31.

En el context de la mateixa reunió van ser alliberats crèdits de BNDES per obres d'infraestructura a Equador a ser realitzades per constructores brasileres. El mètode inductiu suggereix que les pressions diplomàtiques en defensa d'interessos de Petrobras van utilitzar com a moneda de canvi la liquidesa de l'Estat brasiler en una clara mostra de al funció de l'Estat com a força activa en la dinàmica subimperialista. Però la concessió de la llicència per explorar el lot 31 a Yasuní no va venir immediatament. Després hi va haver eleccions presidencials. Recolzat per una coalició integrada per organitzacions populars que exigien la retirada de Petrobras de Yasuní, Rafael Correa es va comprometre inicialment amb aquella demanda. Però en el segon any del seu govern va cedir, autoritzant les activitats de Petrobras al bloc 31.

Al costat de Petrobras, una altra multinacional brasiler a Equador és la Constructora Norberto Odebrecht (CNO). Amb el 75% dels seus ingressos obtinguts a l'exterior, els contractes de CNO a l'Equador representen la major franja de negocis de l'empresa a Amèrica Llatina. Han estat deu grans projectes conclusos en vint anys. Un d'ells, la hidroelèctrica de San Francisco, és en aquest moment objecte d'una crisi amb el govern de Correa, qui va ordenar a l'exèrcit ocupar les instal·lacions de la usina.

Una parcel·la important de les activitats de CNO al país va comptar amb finançament d'institucions brasileres. El perfil dels projectes executats es concentra en grans obres d'enginyeria involucrant l'us d'estructures hidrogràfiques, implicant un fort impacte sobre l'ambient i les condicions de vida de camperols i comunitats indígenes. El trasvassament del riu Daule a la Península de Santa Elena ha estat un dels casos més criticats. Amb un cost de US\$ 573 milions -US\$ 119,1 finançats per Brasil-, l'obra va consistir en un conjunt de canals per emmagatzematge d'aigua del riu Guayas i la seva distribució per irrigar

hisendes a la província homònima. La producció capitalista de l'espai va generar un procés agressiu d'especulació de terres, espoliant a les comunitats camperoles que vivien en aquell territori, emparades en la Llei de Comunes, i que van entrar en procés de descomposició organitzativa. Els principals beneficiaris han estat els latifundistes de la èlit de Guayaquil, els qui s'apropriaren de les terres, canalitzant la infraestructura de rec per les noves hisendes destinades a cultures tropicals d'exportació com banana i mango. L'experiència de Petrobras i del grup Odebrecht a Equador il·lustren amb tots els tints les pràctiques representades pel concepte d'imperialisme ecològic.

4. El nou subimperialisme

Amb el que hem exposat fins aquí, podem registrar una forta tendència de represa del subimperialisme en els últims anys. El retorn de la dinàmica subimperialista es verifica principalment amb el creixement de la presència d'empreses brasileres en països sud-americans. Si la mundialització del capital i el neoliberalisme van provocar una intensa desnacionalització de les economies sud-americanes, una dada important és que en aquesta onada de desnacionalització, grans empreses brasileres han estat actors que s'han apropiat de parcel·les significatives del producte excedent d'aquestes nacions i han extret la sobirania de les seves economies.

Hi ha suficients evidències apuntant que l'expansió cap a l'exterior de les empreses en consideració posseeix una centralitat en la seva cerca pels guanys extraordinaris. En el nou patró de reproducció del capital, l'obtenció d'avantatges d'escala i avantatges logístiques s'ha transformat en mitjans fonamentals per extraure guanys extraordinaris. La incorporació del patrimoni públic de les nacions veïnes, objecte de privatitzacions, o el mateix de les burgesies locals, fràgils davant grans grups econòmics, va tenir en les operacions de fusió i adquisició un mecanisme important.

Totes les empreses estudiades presenten en la seva facturació elevats índexs provinents del mercat exterior. Excepte Vale, totes aquestes empreses van començar a ser multinacionals des d'Amèrica del Sud. En els dies d'avui, elles controlen actius importants en les economies veïnes, expressant la transferència de valor feta pel subimperialisme per les empreses amb capital d'origen brasiler. El rol d'Amèrica del Sud no és un indicador eventual o casual dels exemples escollits pel nostre anàlisi.

Així doncs, les empreses estudiades han impulsat la seva expansió multinacional a partir d'Amèrica del Sud. Per això, han fet de la regió una esfera d'influència privilegiada del subimperialisme brasiler en l'actualitat. Aquesta última conclusió està embassada en el rol que els actius adquirits a la regió compleixen en el procés d'internacionalització d'aquestes empreses. Amèrica del Sud apareix com a proveïdora de matèries primes i font d'energia del subimperialisme. L'expansió del capitalisme amb origen al Brasil explota la contigüitat física mitjançant obres d'infraestructura i altres avantatges. Vegem aquesta tendència per empresa.

Integrada al Grup Votorantim, una de les més grans empreses de la gran burgesia interna de Brasil, VM concentra els seus negocis en la producció de llargs d'acer (segment on ocupa el tercer lloc al Brasil), de níquel i de zinc. Al 2004, VM-Zinc va començar la seva internacionalització per Perú. L'expansió de VM al Perú va alçar la mineradora de la octava a la quinta posició en el ranking mundial de zinc. Tenint en compte que VM importa del Perú el 40% del zinc concentrat utilitzat en les seves plantes processadores de Brasil, la conquesta d'aquesta font d'insums va permetre a l'empresa avantatges

competitius expressius sobres els seus rivals.

D'acord amb la Revista Exame, VM era la controladora del 61% de la producció de zinc del país andí, al 2005. Una altra adquisició important de VM va ser la compra del 52% del control d'Acerías Paz del Río a Colòmbia, la única siderúrgia integrada de Colòmbia, per US\$ 490 milions.

El creixement espantós de JBS FRIBOI per la condició de més gran multinacional brasilera d'aliments i com a principal processador mundial de carn bovina té com a prelude l'adquisició a Argentina del frigorífic Swift Armour. La operació de US\$ 200 milions és un marc en el procés més recent de formació de multinacionals brasileres. Va ser quan va estrenar la política del govern Lula da Silva de recolzament a la internacionalització d'empreses brasileres. Aquesta política va començar amb la reforma dels estatuts de BNDES pel finançament d'operacions d'empreses brasileres a l'exterior. En la operació d'adquisició de Swift Armour, BNDES ha lliurat US\$ 80 milions.

Al 2007, Friboi va obtenir un nou recolzament de BNDES, ara de 1,1 mil milions de reials (moneda nacional de Brasil), a través de la compra d'accions de l'empresa per BNDESPAR, per la compra de Swift US.

La transacció de BNDES capitalitzant a Friboi va ser la segona operació més gran del sector industrial del Banc en els últims 12 mesos. Al 2007, el 32% de les vendes de Friboi van estar destinades al mercat exterior. L'empresa és líder en vendes en el mercat domèstic de Brasil, la més gran multinacional brasilera d'aliments i el més gran exportador mundial de carn bovina. A Argentina, és el més gran exportador de carn bovina. Dites adquisicions van ser capitals perquè el grup arribés a aquesta condició.

L'expansió de Marfrig com a empresa multinacional es va donar a través d'una sèrie d'adquisicions de frigorífics duta a terme a Argentina, Uruguai i Xile. Els actius incorporats en economies veïnes van projectar la consolidació del grup al mercat internacional, amb un grau de centralització del capital que ha impulsat el llançament d'accions de Marfrig en el mercat bursàtil, operant així en el mercat de capitals.

El cas de Marfrig a Uruguai és un exemple notable d'un sector on la gran burgesia agrària interna industrial ha aconseguit mantenir la seva posició oligopòlica guanyant terreny sobre la frontera a través del reimpuls del subimperialisme.

Petrobras, l'empresa brasilera més gran, ha iniciat la seva internacionalització a través d'algunes inversions en països sud-americans als 80. Van ser els anys 90, el gran tournant en l'estratègia internacional de la companyia. Com han dit directors de l'empresa, els factors determinants per la seva expansió internacional van estar vinculats al nou ambient generat per l'exposició de la mateixa a la competició en el mercat internacional des de la fi del monopoli estatal dels hidrocarburs al Brasil. Al 1996, l'empresa havia començat a explotar jaciments de gas a Bolívia, on va obtenir el control dels més grans camps gasífers i, després, de les refineries de Cochabamba i Santa Cruz. Al mateix temps, la companyia va anar fent créixer la seva participació en els demés països sud-americans. El gran salt es va donar amb la incorporació de les reserves de l'empresa argentina Perez Companc, la major companyia de petroli independent d'Amèrica del Sud, adquirida per Petrobras al 2002, en una transacció que va augmentar el 70% les seves reserves provades a l'exterior.

La compra de Pecom va projectar la companyia brasilera clarament com a líder a Amèrica

del Sud, controlant actius a Argentina, Bolívia, Perú i Equador. A Argentina, Petrobras s'ha transformat en la 5a empresa més gran i el 2n grup en el segment del petroli i gas, només perdent davant Repsol. A Bolívia, a través d'aquesta operació, l'empresa va assumir el control integral de les refineries de Santa Cruz i Cochabamba.

Un factor clau va ser que Petrobras va aconseguir conquerir un avantatge substancial sobre les petrolieres rivals. Gràcies a les informacions privilegiades aportades per ex empleats de YPF, reclutats per Petrobras, l'empresa va conquerir contractes d'explotació dels dos camps de gas més grans del país -San Alberto i San Antonio-. Després, al 1999, va comprar les refineries bolivianes de Santa Cruz i Cochabamba, en associació amb l'Argentina Pecom.

Pel que fa a Gerdau, la més gran multinacional brasilera segons criteris de la Fundação Dom Cabral, també ha començat la seva internacionalització per Amèrica del Sud. Tot i que els actius que manté a EUA siguin responsables per una participació més important sobre la facturació del grup, la participació de les activitats a Amèrica del Sud ha fet créixer els lucre de l'empresa, després d'una quantitat d'adquisicions ocorregudes als últims anys. Les noves adquisicions consoliden la posició de més gran productor de llargs d'acer de les Amèriques, garantint per a sí aquesta regió com a mercat captiu de l'empresa i tancant l'ascens de rivals.

A Colòmbia, Gerdau va adquirir al 2005 les siderúrgiques Diaco i Sidelpa. La primera, és el més gran fabricant de productes d'acer pel sector de la construcció. La segona, la única productora d'acers especials del país. En el cas de Diaco, Gerdau ha pagat US\$ 75 milions, sortint de la situació d'accionista minoritària per controlar el 50,9% del grup Cleary Holdings Corp, que manté el control de reserves carboníferes convertibles en carbó metal·lúrgic. Colòmbia és el país amb les més grans reserves carboníferes d'Amèrica Llatina.

Al 2006, va ser quan el Grup Gerdau es va llançar a l'expansió de negocis al Perú. El grup brasiler va arremetre la privatització de la companyia estatal Siderperú -major siderúrgia del país, amb 2 mil empleats-, ocorreguda al final del govern Toledo. Se li atribueix al president Lula un paper actiu perquè l'empresa brasilera adquirís l'ex estatal. Les inversions de US\$ 1,4 mil milions projectats per la subsidiària peruana de Gerdau faran d'ella la segona fàbrica més important de l'empresa al món. Gerdau també va anunciar inversions de US\$ 500 milions en la seva unitat a Argentina.

5. Conclusió

Seguint els conceptes de Marx, Marini va desenvolupar la seva hipòtesi pròpia sobre la importància decisiva del mercat extern com a factor de realització en el capitalisme depenent, després d'inferir la participació de les exportacions en la facturació total de determinades branques productives. En el nostre propòsit, tot i que no examinem quantitativament la taxa de guanys mitjana dins de les branques industrials específiques, queda clar que l'objectiu de les empreses singularment considerades és acaparar marges que li subministren una massa de guanys addicional, on s'ubica la funció creixent desenvolupada per l'expansionisme capitalista en l'exterior per la reproducció del capital de les empreses en qüestió -el que confirma l'actualitat del fonament econòmic del subimperialisme-.

Si Marini va examinar dos mitjans d'obtenció de guanys extraordinaris -la renda diferencial

i la plusvàlua extraordinària- la realitat se'ns presenta avui de formes noves amb les que els capitalistes busquen explorar aquests mitjans per ampliar les sumes de valor acumulat. Per tant, és possible parlar en l'adveniment d'un nou patró de reproducció del capital, que exerceix efectes inexorables sobre els capitalistes. Davant el context que acabem de caracteritzar, es tornen més complexes els mitjans per la obtenció de guanys extraordinaris.

Que entre els determinants de les inversions de companyies brasileres a l'exterior hi figurin l'elevat "risc-país" no nega el caràcter subimperialista d'aquesta expansió. Doncs el contrari. Per contornar els obstacles a la reproducció del seu capital, les empreses posen les seves fitxes a la conquesta de l'espai sud-americà en el bellum omnium contra omnes del mercat mundial. Per consegüent, es comproven les premisses de la tesis del subimperialisme, ja sigui des del punt de vista de la realització del capital, ja sigui respecte la transferència de valor de les economies veïnes per les multinacionals brasileres.

Investigacions següents hauran d'avaluar el quantum de valor realitzat. Però com a esforç inicial n'hi ha prou amb considerar que existeix una forta tendència, que tradueix la represa del subimperialisme a partir de l'exportació de capitals. Recentment, un setmanari de la premsa de negocis va reportar la tendència creixent a la formació de multinacionals de matriu brasilera, que fan d'Amèrica del Sud la seva esfera d'influència. En un editorial, el setmanari va sintetitzar la visió de món mitjana de les personificacions del capital verd-i-groc: les grans empreses brasileres han descobert que -per prosseguir grans-necessitaran adherir-se al moviment de globalització. També han descobert que el camí més ràpid i menys dolorós per això és creuar les fronteres dels veïns. (...) El món realment ha canviat. I, en aquest nou escenari, fins pels nacionals de plantó 'l'imperialisme' ha passat a ser vist amb ulls més aviat benèvols, inclús perquè imperialisme també és cosa nostra.

El realisme de mercat de la perspectiva mencionada pot sonar diferent al discurs de la diplomàcia brasilera i del president Lula sobre una "integració no-assimètrica". Orientacions discursives a part, fraccions burgeses i govern comparteixen la mateixa política que reforça la represa del subimperialisme, tal com hem vist a través d'aquest treball.

Hi ha qui afirmen que és més desitjable l'hegemonia de la gran burgesia brasilera que el domini directe de l'imperialisme estadunidenc. Aquest tipus de raonament encobreix el fet de que ambdós reproduïen la mateixa lògica depredadora. A l'altra fila de la lluita de classes, treballadors han vingut enfrontant al subimperialisme, com els obrers de Siderperú, a Chimbote; els pobles indígenes Huaorani (Equador) i Ashenika (Perú) contra l'explotació petroliera de Petrobras als seus territoris. Davant el mateix fenomen -tot i que sota altres formes-, Marini havia escrit a Subdesenvolupament i Revolució: [...] el caràcter internacional que la burgesia subimperialista pretén imprimir a la seva explotació identifica la lluita de classes del proletariat brasiler amb la guerra antiimperialista que es lliura al continent.

Avui, el plantejament internacionalista de Marini conserva la seva actualitat i exhorta a la unitat dels pobles llatinoamericans a que lluitem contra el règim capitalista -amb la seva producció de deshumanitats i l'ecologicidi-, en defensa dels interessos de la classe treballadora, dels pobles indígenes i de tots i totes les que sofreixen amb l'espoli causat per un sistema que haurà de ser superat per l'alternativa global socialista.

FONTS:

AHI. Arquivo Histórico do Itamaraty. GAZETA MERCANTIL VALOR ECONÔMICO

BIBLIOGRAFÍA

ACCIÓN ECOLÓGICA. Sembrando desiertos. La deuda social y ecológica generada por el endeudamiento externo en el proyecto de propósito múltiple "Jaime Roldós Aguilera".

ACCIÓN ECOLÓGICA: Quito, 2006. 2ed. CANESE, Ricardo. A recuperação da soberania hidrelétrica do Paraguai. In: CODAS, Gustavo (org.). O directo do Paraguai à soberania: a questão da energia hidrelétrica. São Paulo, Expressão Popular, 2008.

CAMPODÓNICO, Humberto. Las reformas neoliberales en el sector minero Peruano y las características de la inversión. 1992-2008. Santiago, CEPAL, 1999. Serie Reformas Economicas, n.24. CAAP. Centro Amazónico de Antropología y Aplicación Práctica.

Análisis de los decretos legislativos que afectan a los pueblos indígenas, emitidos por el poder ejecutivo en virtud de la Ley No. 29.197. 15/08/2008.

CHESNAIS, François. A mundialização do capital. São Paulo, Xamã, 1997.

CÓRTEX, Cácia. Brasiguaios. Os Refugiados Desconhecidos. São Paulo, Brasil Agora, s/d,

SOUCHAUD, Sylvain. Pionniers brésiliens au Paraguay. Paris, Editions Kathala, 2002.

DURAND, 2004. EL COMERCIO. Lula presiona para que se autorice el ingreso al Yasuní". 11/08/2005. Quito. Embajada de España em Montevideo. Oficina Econômica y Comercial.

EXAME. Carta ao leitor. O imperialismo é coisa nossa. Edição 8 de junho de 2005.

FIRMEZA, George Torquato. Brasileiros no exterior. Brasília, FUNAG, 2007.

FOBOMADE. El Norte Amazónico de Bolivia y el Complejo del río Madera. La Paz, FOBOMADE/CGIAB, 2007.

Las venas del ALCA. IIRSA. Bolivia, un país de tránsito y de extracción de recursos. La Paz, Fobomade, 2003

FONTAINE, Guillaume. A Política Petroleira e o Futuro da Amazônia Equatoriana. DEP, n.2, janeiro-março 2005, pp.105-118.

FOSTER, John Bellamy, CLARK, Brett. Imperialismo ecológico: a maldição do capitalismo. In: PANITCH, Leo, LEYS, Colin (orgs.). O novo desafio imperial. São Paulo, Clacso, 2004.

FUSER, Igor. Internacionalización e conflito: a Petrobras na America del Sur. XII Encontro

Nacional de Economia Política. SEP-Brasil. 2007.

GUERRA GARCÍA, Gustavo. Economía política de la infraestructura económica en el contexto de La integración sudamericana: el caso Peruano. Lima, Flacso, 2006.

PORTO-GONÇALVES, Carlos Walter, SANTOS, Luis Henrique Ribeiro. A luta pela reapropriação social dos recursos naturais na América Latina: o caso da Petrobras no Ecuador. 2007.

HARVEY, David. A produção capitalista do espaço. São Paulo, Annablume, 2005.

HERBAS, Gabriel, MOLINA, Silvia. IIRSA y la integración regional. Revista de OSAL, n.17, mayo-agosto 2005, pp. 307-316.

HIRST, Monica. As relações Brasil-Paraguay: baixos incentivos no latu e strictu sensu. Política Externa, Vol.14, n.3, dez/jan/fev 2005-2006, pp.11-21.

MAESTRI, Mario. Guerra contra o Paraguay: da instauração à restauração historiográfica" Revista Espaço Acadêmico. Maringá, UEM, Ano II – n. 20, Janeiro de 2003.

MAGDOFF, Harry, Paul, SWEEZY, Paul. Notes on the multinational corporation. In: Readings in US imperialism.

FANN, K.T., HODGES, Donald (orgs.). Miami, Porter Sargent Publishers, 1971.

MALERBA, Julianna, RODRÍGUEZ, Maria Elena. Extraterritorialidad y derechos humanos: el doble estándar de la Petrobras en Yasuní (Ecuador). In: LEROY, Jean Pierre, MALERBA, Julianna (orgs.). Petrobras: ¿integración o explotación?. Rio de Janeiro, FASE, 2005.

MARINI, Ruy Mauro. América Latina. Dependência e Integração. São Paulo, Editora Brasil Urgente, 1992, p.137-38. Ver, de Marini, Subdesarrollo y revolución Página escritos. La acumulación capitalista mundial y el subimperialismo. Cuadernos Políticos, México, n.12, abril-junio 1977. Estado y crisis en Brasil. Cuadernos Políticos, México, n.13, Julio-septiembre 1977, pp.76-84. Subdesarrollo y revolución. México, Siglo XXI, 1974. 5 ed. MEM. Ministerio de Energía y Minas. República del Perú. 2004.

MOLINA, Patrícia. Petrobras en Bolivia: petróleo, gas y medio ambiente. In: LEROY, Jean Pierre, MALERBA, Julianna (orgs.). Petrobras: ¿integración o explotación?. Rio de Janeiro, FASE, 2005.

MOURA e SOUZA, Marcos de. Brasileiro é o rei da soja no Paraguay. Valor Econômico. 19/03/2008. MRE. Ministério das Relações Exteriores. Estatísticas. Brasília, Fundação Alexandre de Gusmão, 2007.

MURGUÍA, Juan Manuel. Competencia en el mercado de carne bovina. Montevideo, Ministerio de Economía y Finanzas, 2007. OFICINA ECONÓMICA Y COMERCIAL DE ESPAÑA. Información del país. Montevideo, Embajada de España, s/d.

OURIQUES, Nildo. La Teoría Marxista de la Dependencia. 1996.

SOUCHAUD, Sylvain. Pionniers brésiliens au Paraguay. Paris, Editions Kathala, 2002.

SUMMA, Giancarlo, OUALALOU, Lamia. O Brasil é imperialista? Carta Capital, n.450, 27 de junho de 2007, pp. 46-49.

TACHINARDI, Maria Helena. Expansão da agropecuária brasileira na América del Sur: integração e conflito. 2006.

TAVARES, Márcia. Investimento Brasileiro no Exterior: panorama e considerações sobre políticas públicas. Santiago, CEPAL, 2006. USDA, 2007. Uruguay – Eligible Plants Certified to Export Meat to the US. January 2007.

VILLAVICENCIO, Fernando. El petróleo en la ruptura del dominio unipolar. In: VILLAVICENCIO, F., SALTOS, Napoleón, COMISIÓN ESPECIAL CASO PETROBRAS. Ecuador: peaje global. ¿De la hegemonía de USA a la hegemonía de Brasil? Quito, PH Ediciones, 2007.